

ПСИХОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ – УЧАСНИКІВ БУЛІНГУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

PSYCHOLOGICAL STABILITY OF THE PERSONALITY OF TEENAGERS, PARTICIPANTS OF BULLYING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті висвітлено найбільш гостру проблему цькування (булінгу) серед підлітків. Проведено аналіз теоретичних та емпіричних досліджень, присвячених проблемам булінгу в освітньому середовищі, питанням психологічної стійкості особистості. Досліджено та проаналізовано психологічні характеристики учнів, учасників булінгу. Визначено особливості самоставлення учнів та структурні взаємозв'язки з їх психологічними характеристиками. Емпіричне дослідження показало, що «кривдники» більше схильні до прояву фізичної та вербальної агресії, роздратування. «Жертви» булінгу схильні до впливу обставин, нездатні протистояти долі, для них характерні погана саморегуляція, розмитий фокус «Я», відсутність тенденцій пошуку причини вчинків і результатів у собі самому, незадоволеність собою та своїми можливостями, сумнів у здатності викликати повагу. З'ясовано, що ситуація булінгу негативно впливає на більшість учнів, незалежно від їхніх ролей: «жертв» або «кривдників». Усі ці учні потребують подальшої роботи; з ними необхідно проводити профілактичні та психокорекційні заходи, які сприяють підвищенню ефективності адаптації.

Сформульовано рекомендації для психологів та педагогів щодо запобігання ситуації булінгу в освітньому середовищі школи. Реалізація програми складається з трьох рівнів: рівень школи (психолог розробляє діагностичний пакет, відбираючи стандартизовані методики; розробляє анкети, що дозволяють оцінити ситуацію булінгу в даній установі, проводить статичну обробку даних), рівень класу (педагоги та класні керівники, за допомогою делікатного спостереження, становлять психологічні характеристики учнів класу), індивідуальний рівень (зниження проблемних переживань «жертв» у сфері взаємовідносин з однолітками, розвиток адекватної самооцінки, навичок оволодіння своїм емоційним станом).

Ключові слова: психологічна стійкість, булінг, самоставлення, освітнє середовище, профілактика булінгу.

The article highlights the most pressing problem of bullying among teenagers. An analysis of theoretical and empirical studies devoted to the problems of bullying in the educational environment and the psychological stability of the individual was carried out. The psychological characteristics of students who participated in bullying were studied and analyzed. The features of students' self-attribution and structural interrelationships with their psychological characteristics are determined. Empirical research has shown that "offenders" are more prone to physical and verbal aggression and irritation.

"Victims" of bullying are subject to the influence of circumstances, unable to resist fate, they are characterized by poor self-regulation, a blurred focus of the "I", lack of tendencies to search for the cause of actions and results in oneself, dissatisfaction with oneself and one's capabilities, doubts about the ability to command respect. It was found that the situation of bullying has a negative effect on most students, regardless of their roles: "victims" or "perpetrators". All these students need further work: it is necessary to carry out preventive and psychocorrective measures with them, which contribute to increasing the effectiveness of adaptation.

Recommendations for psychologists and teachers regarding the prevention of bullying in the educational environment of the school have been formulated. The implementation of the program consists of three levels: school level (a psychologist develops a diagnostic package, selecting standardized methods; develops questionnaires that allow assessing the situation of bullying in this institution, conducts static data processing), class level (teachers and class leaders, with the help of delicate observation, make up the psychological characteristics of the students of the class), individual level (reducing the problematic experiences of "victims" in the sphere of peer relations, developing adequate self-esteem, and the skills of mastering one's emotional state).

Key words: psychological stability, bullying, self-attitude, educational environment, bullying prevention.

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.16>

Піщевська Е.В.

к.іст.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Кантарьова Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Юнг Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У сучасному суспільстві найбільш гострою стоїть проблема цькування (булінгу) серед підлітків. Міністерство освіти і науки (далі – МОН) України (2018 р.) розробило «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству». Наступним кроком стало ухвалення у грудні 2018 р. Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657–VIII, у якому термін «булінг» визначено як «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиня-

ються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [3].

Законом окреслено шляхи попередження та протидії булінгу, внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про освіту». Протидія булінгу – це один із найважливіших напрямків роботи шкільних психологів.

За даними Всесвітньої доповіді про насильство щодо дітей 2017 року (ЮНЕСКО) можна сказати, що кожен десятий сучасний школяр у світі зазнає булінгу, і цей показник, на жаль,

щороку зростає у всіх країнах. Незважаючи на всю важливість вивчення причин та наслідків булінгу, досі не існує єдиного підходу для вирішення цієї проблеми у психологічній науці [4].

Актуальність дослідження зумовлена кількома аспектами. По-перше, є необхідність розширити існуюче наукове знання про соціальну структуру малих підліткових груп – шкільних класів – та про процеси, що ведуть до насильства в освітньому середовищі.

По-друге, актуальність дослідження визначається необхідністю розширення знань про соціальний виняток у новому його визначенні. Дослідження, що вивчають соціальний виняток не як випадання з позитивних соціальних відносин (відсутність друзів), а як включення до негативних відносин (травлю, ворожість).

По-третє, запобігання випадкам булінгу є головним завданням усього суспільства, оскільки жорстокість по відношенню до дітей веде до появи жорстокості по відношенню до суспільства.

Мета статті – встановити відмінності психологічної стійкості особистості підлітків, учасників булінгу, та надати рекомендації щодо профілактики булінгу в освітньому середовищі.

Причиною будь-якого насильства є неповага до особистості. Повноцінний розвиток здібностей людини у школі можливий лише за певних умов. Центральне місце серед них належить якості міжособистісного спілкування та психологічної безпеки в освітньому середовищі. Особливо актуальним є дослідження впливу насильства на особистість у ранньому юнацькому віці, коли формується самосвідомість [1].

Повноцінне спілкування найменше орієнтується на будь-якого виду оцінки чи оціночні ситуації. Вища цінність у спілкуванні – це інша людина, з якою ми спілкуємося, з усіма її якостями, властивостями, настроями тощо, тобто правом на індивідуальність. На жаль, у сучасній школі не дотримуються психологічних умов, що забезпечують повноцінне спілкування учнів із дорослими та однолітками на всіх етапах шкільного дитинства. Звідси в деяких учнів молодшого шкільного віку та в багатьох підлітків формується негативне ставлення до школи, навчання, неадекватне ставлення до себе та оточуючих людей. Ефективне навчання та прогресивний розвиток особистості в таких умовах неможливі.

Формування безпечного освітнього середовища в закладі освіти є однією з важливих умов не тільки досягнення високого рівня навчання, але й формування особистості школяра. Успішно вирішити це можливо лише у спільній роботі з учителями, батьками та дітьми.

Засновниками дослідження булінгу в західній психології вважаються такі вчені, як Д. Ольвеус, А. Пікас та П. Хайнеман. Крім того,

проблему булінгу вивчали і британські дослідники В. Бесаг та Д. Лейн. Перші згадки про дослідження шкільного цькування відносяться до 1905 р. Французький вчений К. Дьюкс в одній зі своїх робіт уперше досліджував даний феномен, і його наукові дослідження були покладені в основу низки праць європейських дослідників. Завдяки роботам Д. Ольвеуса, Є. Роланда та інших вчених у 1978 р. поняття «булінг» було введено в науковий обіг [1; 5].

Проблематика психології насильства – це велика область, що найбільш інтенсивно розробляється у світовій психології останню чверть століття. Різні аспекти булінгу як соціального явища досліджували не тільки закордонні, а й вітчизняні вчені, серед яких: В. Панок, М. Дмитренко, О. Лавриненко, Л. Лушпай, Л. Найдьонова та ін.

Д. Ольвеус вважає, що ролі жертви та кривдника глибоко індивідуальні і залежать не так від групових явищ, як від власних особливостей дитини. Він також вважав, що певні негативні обставини соціального оточення дитини стимулюють її агресивність, і ця риса особистості є найважливішою рушійною силою, що стоїть за булінгом, спрямованим на слабших однокурсників. Концепція, розроблена вченим, вважається визнаною, але водночас породжує за собою безліч дискусій у науковій спільноті [5].

Британські вчені Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як тривалий процес усвідомленого жорстокого поведіння з боку індивіда чи групи щодо іншого індивіда, який не здатний захистити себе в конкретній ситуації. Д. Лейн поділяє фізичне насильство (застосування фізичної сили щодо жертви) та психічне насильство (виступання, приниження, ігнорування).

Вітчизняна дослідниця Л. Найдьонова визначає явища булінгу та кібербулінгу як спільну проблему всіх суб'єктів освітнього процесу [2]. Тобто проблему булінгу необхідно розглядати нерозривно від кібербулінгу, тому що в наше техногенне століття школярі змушені часто користуватися інтернетом.

Оскільки в ранній юності відбувається формування особистості, зокрема формується її ставлення до себе (самостварення), у цей віковий період вплив будь-якого виду насильства накладає на підлітка свій відбиток.

Для дослідження використано такі методики: методика діагностики стану агресії А. Басса, А. Дарки, методика дослідження самостварення (Р.С. Пантїлеєв), опитувальник Д. Ольвеуса для оцінки рівня булінгу та ресурсів протистояння цькуванню в закладі освіти (адаптація Л. Найдьонової, Н. Дятел), анкета для оцінювання рівня шкільної мотивації в адаптації Н. Лусканової (модифікована).

Вибірку склали учні Арцизьких опорних закладів освіти Арцизької міської ради № 1,

№ 3, № 4 та № 5 6-х та 7-х класів. Усього досліджено 220 респондентів.

Основною методикою став опитувальник Д. Ольвеуса для оцінки рівня булінгу та ресурсів протистояння цькуванню в закладі освіти, оскільки саме він міг дозволити визначити наявність булінгу у вибраних щодо дослідження класах.

Так, активний булінг (прямий та непрямий) сильно виражений у 24 респондентів, помірно виражений у 63 осіб, слабо виражений активний булінг спостерігається у 5 респондентів. Таким чином, відкритий прояв фізичної та вербальної агресії спостерігається меншістю опитаних респондентів (кривдники) – 87 учнів, що складає 39,5 % від загальної кількості опитаних. Це проявляється у вигляді навмисних поштовхів, ударів, побоїв, завдання інших тілесних ушкоджень, крадіжки або псування речей, образливих жестах, образах, погрозах, залякування.

Пасивний булінг (прямий і непрямий), або віктимізація, тобто схильність до булінгу, слабо виражений у 79 респондентів, епізодично віктимізацію в себе відзначають 125 респондентів. Сильно виражена віктимізація у 8 опитаних. Таким чином, виявлено 8 потенційних жертв шкільного цькування. Якщо говорити про загальну тенденцію до віктимізації, то можна зауважити, що потенційними жертвами булінгу серед наших респондентів можуть стати 136 осіб, що становить 60,5 % від загальної кількості опитаних. Пасивний булінг проявляється в соціальній депривації.

Результати дослідження дозволили детальніше вивчити відмінності переважаючих форм прояву агресивності жертв та кривдників, тому проведено дослідження стану агресивності з допомогою методики А. Басса та О. Дарки. Форми агресії відрізнялися у двох групах. Серед кривдників більш проявлені такі шкали: фізична агресія, вербальна агресія, роздратування. А серед жертв – непряма агресія, почуття провини, образливість, підозрілість (рис. 1).

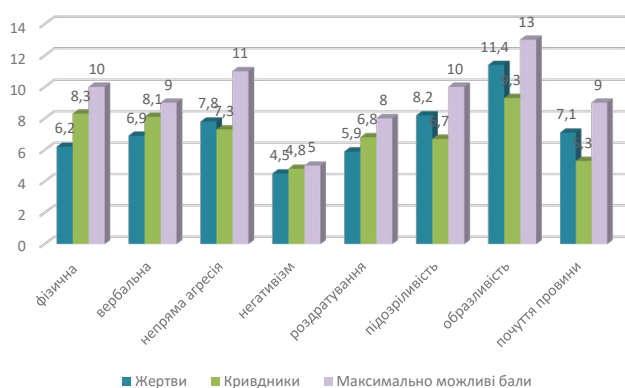


Рис. 1. Результати дослідження за методикою А. Басса та А. Дарки

Результати емпіричного дослідження за анкетой для оцінювання рівня шкільної мотивації в адаптації Н. Лусканової показали: як у «жертв», так і у «кривдників» ми бачимо проблеми зі шкільною адаптацією (рис. 2). Це свідчить про те, що ситуація булінгу негативно впливає на більшість учнів, незалежно від їхніх ролей. Усі ці учні потребують подальшої роботи: з усіма цими учнями необхідно проводити профілактичні та психокорекційні заходи.

Результати дослідження за допомогою методики дослідження самоствалення (Р.С. Пантільєв) виявили наступне: у групі «жертви булінгу» спостерігаються низькі середньогрупові показники за шкалами «Самовпевненість», «Самокерівництво», «Дзеркальне "Я"», «Самоцінність» (табл. 1). Це можна інтерпретувати як незадоволеність собою та своїми можливостями, сумнів у здатності викликати повагу, а також про підвладність «Я» впливам обставин, нездатність протистояти долі, погану саморегуляцію, розмитий фокус «Я», відсутність тенденцій пошуку причини вчинків і результатів у собі самому.

Це також можна інтерпретувати як сумнів у цінності власної особистості, відстороненості, що межує з байдужістю до свого «Я», втрату інтересу до свого внутрішнього світу.

Таким чином, «кривдники» можуть бути охарактеризовані позитивним глобальним самостваленням, самоповагою, самоприйняттям, аутосимпатією та саморозумінням, адекватною самооцінкою та прийняттям себе. Афективній сфері респондентів «кривдників» властиві: дратівливість, емоційна нестійкість, невиразність соціальної емоційності. У сфері міжособистісних відносин «кривдникам» властиві: прийняття інших та внутрішній контроль, веденість, інтернальність у міжособистісних відносинах, підвищений рівень ворожості-агресивності, залежність від думки інших, середні комунікативні здібності та зовнішнє дотримання загальноприйнятих норм і правил.

Принципово важливою є робота як із «жертвою» чи «кривдником», так і з їхнім соціальним оточенням. З метою попередження в подальшому конфліктів з учнями даного класу та з учнями інших класів школи, а також для запобігання проявів булінгу було проведено «Тиждень протидії булінгу».

Виявлено кілька учнів, які потребують додаткової роботи. З усіма учнями проведена заохочувальна бесіда щодо необхідності звернутись до психологічної служби школи для надання індивідуальних консультацій.

Спираючись на досвід колег та результати проведеної дослідницької роботи, сформульовано рекомендації для психологів та педагогів щодо запобігання ситуації булінгу в освітньому середовищі школи. Основною стратегією програми запобігання булінгу в освітній уста-

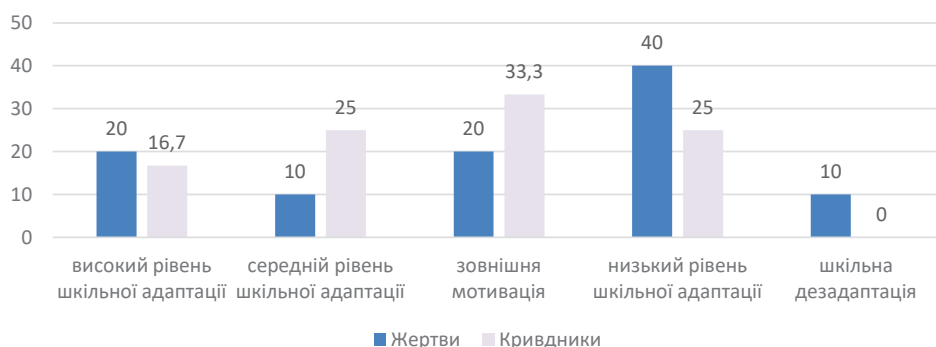


Рис. 2. Результати дослідження за анкетною Н. Лусканової (у процентному співвідношенні)

Таблиця 1

Розподіл рівня середньогрупових значень

Шкали	1. Відкритість	2. Самовпевненість	3. Самокерівництво	4. Дзеркальне «Я»	5. Самоцінність	6. Самоприйняття	7. Самоприв'язаність	8. Внутрішня конфліктність	9. Самозвинувачення
«Жертви булінгу»	8,56	2	2,36	2,68	2	4,04	7,16	7,6	6,72
Середні значення «кривдників»	7,07	6,71	8,07	5,07	4,07	5,14	6,03	5,82	6,75
Стандартне відхилення	1,157584	0,763763	1,036018	0,988264	1,258306	1,274101	1,462874	1,848423	1,646208

нові є залучення персоналу школи, учнів та їхніх батьків до вирішення цієї проблеми, підвищення їх поінформованості щодо ситуації булінгу в школі. Реалізація програми складається з трьох рівнів:

1. Рівень школи. Вирішення проблеми булінгу в освітньому закладі можливе за умови спільної роботи всього шкільного співтовариства. Це означає, що вчителі, адміністрація, шкільні психологи, батьки та учні повинні співпрацювати з метою максимально інформативної оцінки проблеми булінгу в школі та вироблення ефективних способів реагування на неї. Психолог розробляє діагностичний пакет, відбираючи стандартизовані методики; розробляє анкети, що дозволяють оцінити ситуацію булінгу в даній установі, проводить статистичну обробку даних.

2. Рівень класу. Вчителям та іншим компетентним співробітникам школи спільно з учнями необхідно розробити та прийняти правила проти булінгу, проводити регулярні зустрічі з учнями класу з метою обговорення ситуації булінгу та заохочувати участь батьків у цих зустрічах. Після завершення обговорення з учнями ситуації булінгу в школі доцільно зупинитися на визначенні булінгу, в якому докладно мають бути відображені ознаки поведінки, що характеризуються булінгом.

Шкільним психологам доцільно проводити рольові ігри, у яких учні по черзі можуть відігравати сценарії булінгу, де виконують роль жертви чи кривдників. Подібні ігри допоможуть учням усвідомити почуття «жертви», визначити способи врегулювання конфлікту (стратегії поведінки в ситуації булінгу) та подадуть їм ідеї про дії допомоги собі та іншим у ситуації булінгу.

3. Індивідуальний рівень. Організація заходів, орієнтованих на конкретних учнів («кривдників» та «жертв»). При виявленні ситуації булінгу варто залучити батьків «жертв» та «кривдників». Залежно від ситуації, зустрічі можуть бути проведені спільно з батьками кривдника/ів та його/їх жертви. Серед напрямів психокорекційної роботи з учнями-«кривдниками» можна виділити такі: формування механізмів емоційної саморегуляції, комунікативної компетентності, умінь та навичок конструктивно долати конфліктні та фруструючі ситуації.

Результати теоретичного та емпіричного досліджень показують, що ситуація булінгу в освітньому середовищі носить тривалий і систематичний характер та проявляється в таких формах, як приниження, плітки, інтриги, погрози, а часом здійснення булінгу відбувається під час зміни або до і після уро-

ків. Емпірично виявлено достовірні відмінності в психологічних характеристиках «жертв» та «кривдників».

З метою підвищення ефективності роботи щодо запобігання ситуації булінгу в освітньому середовищі, слід планувати та здійснювати роботу, враховуючи наступні принципи: принцип взаємодії, принцип попередження, принцип системності, принцип лонгїюдності. Булінг – це не та проблема, яка зникає одно-моментно. Тож профілактичні заходи щодо протидії булінгу відбуватимуться і надалі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для ВНЗ / Міністерство освіти і науки України ; Чернігівський національний педагогічний

університет імені Т.Г. Шевченка. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 111 с.

2. Найдьонова Л.А. Діагностика булінгу і кібербулінгу : методичні рекомендації / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2020. 105 с.

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18 грудня 2018 р. № 2657–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 19.09.2019).

4. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі. Київ, 2019. С. 71–79.

5. Olweus D. Bullying at school: Longterm outcomes for the victims and an effective schoolbased intervention program. *Aggressive behavior : Current perspectives* / Ed. L. R. Huesmann. New York : Plenum Press, 1994. P. 97–130.